

UDK 811.163.42(091)

Vanda Babič

Filozofska fakulteta v Ljubljani

**TEMELJNI RAZLIKOVALNI ELEMENTI GRAFIČNIH SESTAVOV
IN NJIHOV DELEŽ PRI OBLIKOVANJU RAZLIČNIH
FONETIČNO-MORFOLOŠKIH SISTEMOV
V LEVAKOVIĆEVIH IN PAŠTRIĆEVIH GLAGOLSKIH IZDAJAH**

Avtorica v članku razmejuje različni grafični osnovi v rimskih izdajah hrvaških glagolskih liturgičnih knjig iz prve polovice 17. stoletja. Misal 1631 temelji na hrvaški glagolski tradiciji, grafični sistem Brevirja 1648 pa na cirilskem črkopisu in vzhodnoslovanski pravopisni normi, izoblikovani po drugem južnoslovanskem vplivu.

In the article author delineates two different graphic bases in the Roman editions of Croatian liturgical books from the first half of the 17th c. The 1631 missal is based on the Croatian Glagolitic tradition, while the graphic system of the 1648 breviary is based on the Cyrillic alphabet and the East Slavic orthographic norm, established after the second South-Slavic influence.

1 Uvod. Vzhodnoslovanizacija hrvaških liturgičnih tekstov¹ je v hrvaški jezikovni zgodovini nedvomno negativno zaznamovana. Pri odrejanju pozitivnosti ali negativnosti posameznega jezikovnega pojava je eden izmed pomembnejših kriterijev prav njegov delež pri nadalnjem jezikovnem razvoju ali nasprotno, njegova "odgovornost" za postopno zamiranje določene jezikovne tradicije. Prav spoznanje, da je vzhodnoslovanizacija hrvaških liturgičnih knjig v veliki meri pripomogla k zatonu večstoletne hrvaške glagolske tradicije, je odločilno vplivalo na izoblikovanje stališča, da je bilo obdobje vzhodnoslovanizacije hrvaških glagolskih liturgičnih knjig v 17. in 18. stoletju *una triste pagina nella storia del glagolismo croato* (Japundžić 1961; navedeno po Hamm 1971: 219). Odklonilni odnos do tega četrt tisočletja trajajočega obdobja je omilil in realno ocenil Josip Hamm z ugotovitvijo, da je vzhodnoslovanizacija le odstranila glagolico iz javnega in kulturnega življenja Hrvatov in težišče prenesla na latinico in tako ni vplivala na oblikovanje hrvaškega knjižnega jezika. Na srečo je do vzhodnoslovanizacije prišlo prepozno: hrvaška glagolska književnost je že v 15. in 16. stoletju izpolnila svojo nacionalno misijo in ustvarila osnove, na katerih se je razvijala naprej književnost v latinici (Hamm 1971: 218–219). Dejstvo pa je, da je prav v obdobju vzhodnoslovanskih jezikovnih vplivov prišlo do dokončne odtujitve cerkvenoslovanskega jezika od kulturnega ustvarjanja Hrvatov (Hamm 1963: 50).

Kljub temu pa sodi obdobje vzhodnoslovanizacije med zanimivejša v hrvaški jezikovni zgodovini: nedvomno zaradi opaznega razkoraka med željami in težnjami samih izdajateljev liturgičnih knjig, da bi te pripomogle k

¹O poimenovanju natančneje v avtoričinem članku Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih knjig v 17. in 18. stoletju, *JiS* 42/2–3 (1996/97).

nadaljnemu razvoju hrvaškega glagolizma ter tako utrdile in povečale njegov ugled in položaj v katoliškem svetu in med dejanskim, nenadejanim rezultatom teh prizadevanj: glagoljaško duhovništvo izdaj, natisnjenih v tujem jeziku in v glagolici, ki so jo izdajatelji misalov in brevirjev uskladili s cirilskim črkopisom (prilagojenim grškemu alfabetu in vzhodnoslovanskim pravopisnim pravilom), ni moglo uporabljati. Zato so se glagoljaši vedno pogosteje zatekali k tekstrom, natisnjениm v razumljivem hrvaškem jeziku in v latinici, k t. i. *šćavetu* – schiavetto (Ježić 1944: 31). Vzhodnoslovanizirane izdaje so torej opravile poslanstvo, nasprotno od pričakovanega.

Pomembnejša značilnost tega obdobja (od 1631 do 1893) je natančno in dosledno preoblikovanje hrvaške redakcije cerkvenoslovanskega jezika po fonetično-morfoloških zakonitostih vzhodnoslovanske različice cerkvene slovanščine, katero ustrezeno dopolnjuje predelani glagolski črkopis. V spomenikih takorekoč ne najdemo značilnih elementov hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, saj je vzhodnoslovanizacija na vseh jezikovnih ravninah do potankosti izpeljana (od te zakonitosti odstopata samo izdaji misala iz leta 1631 in 1706, kjer so na trdno grafično in jezikovno osnovo hrvaške redakcije pritikane le nekatere značilne vzhodnoslovanske fonetične prvine). Vendar pa vzhodnoslovanizirani teksti ne odražajo elementov posameznih vzhodnoslovanskih jezikov, saj v spomenikih ni, razen redkih izjem, jezikovnih prvin tedanjih vzhodnoslovanskih jezikov. Vzhodnoslovanizacija se je namreč pri Hrvatih osredotočila predvsem na preoblikovanje jezika po pravopisnih in slovničnih normah prvih vzhodnoslovanskih slovnic cerkvenoslovanskega jezika.

Najopaznejši element vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine je v vseh rimskih izdajah liturgičnih knjig prav gotovo svojevrstna preoblikovanost značilnih glagolskih grafemov, ki so do tega obdobia tako v hrvaških glagolskih rokopisnih kodeksih kot v tiskanih izdajah odražali razvojne zakonitosti glagolskega črkopisa od najstarejših glagolskih zapisov do posebne oblikovanosti in funkcionalnosti oglatoglagolskega črkopisa hrvaške redakcije.

Do prvih poskusov ustvarjanja natančnejših grafičnih ustreznih posameznim fonemom je pri Hrvatih prišlo sicer že v 16. stoletju, v protestantski tiskarni v Urachu, vendar je bilo v tistem obdobju izpopolnjevanje grafičnega sistema tesno povezano s stremljenjem po jasnejši grafični predstavitvi hrvaškega jezikovnega sistema in se je oprlo na hrvaško glagolsko in čakavsko jezikovno tradicijo. Rezultat teh prizadevanj je nastanek kopice novih oglatoglagolskih grafemov. Posameznim grafemom so dodali ustrezen diakritični znak (*signum superscriptum*), npr. **đ** = l → **đ** = l', **đ** = n → **đ** = n', **ž** = e → **ž** = je (sem lahko uvrstimo tudi poseben grafični znak **đ**, ki nastopa kot okrajšava oblike 3. os. ed. glagola *biti*: **je** /stcl. **је**/, **đe** /csl. **је**/, **đ** = Ć → **đ** = šć in **đ** = ē, **đ** = ja → **đ** = ja (Hamm 1971: 221–222; Babić 1996: 59–71).

Vzhodnoslovanizirane izdaje to tradicijo ostro prekinjajo, saj so v glagolski grafični sistem projicirale značilno vzhodnoslovansko cirilsko grafijo, z njo

ustrezni pravopisni uzus ter zakonitosti vzhodnoslovanske jezikovne reforme, ki je z drugim južnoslovanskim vplivom (14.–17. stoletje) postavila v ospredje jezikovnih zanimanj in zgledovanj južnoslovansko (srbsko in bolgarsko) različico cerkvene slovanščine. Vzhodnoslovanskim reformatorjem je tako pri preoblikovanju cerkvenoslovanskega jezika kot prestižnostni vzorec poslužil grški jezik in še posebej grški pravopis, ki je obogaten z značilnimi grafičnimi posebnostmi južnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine oblikoval svojevrstno vzhodnoslovansko pravopisno normo, kakršno uzakonjata prvi originalni slovnici cerkvene slovanščine pri vzhodnih Slovanih: **Грамматіка словенска**, avtorja Lavrentija Zizanija iz leta 1596 in **Грамматіки славенскія праўилное синтагма** Meletija Smotrickega iz 1619.

Oblikovanost vzhodnoslovanske cirilske grafije po grško-južnoslovanskih pravopisnih zakonitostih je z dosledno transliteracijo cirilskih črk v glagolske odločilno vplivala na hrvaške izdaje bogoslužnih knjig, saj je v celoti spremenila prejšnji, v hrvaških rokopisnih in tiskanih spomenikih ustaljeni glagolski grafični in pravopisni sistem, obenem pa so bili s tem postavljeni temelji za vključevanje in ustrezen zapis vzhodnoslovanskih jezikovnih prvin.

2 Levakovićeve izdaje liturgičnih knjig. Začetno obdobje vzhodnoslovanskih jezikovnih vplivov prve polovice 17. stoletja so zaznamovale rimske izdaje Rafaela Levakovića: bukvar *Azbukividnjak slovinskij*, iže općennim načinom psalterić nazivaet se (1629), *Missale romanum slavonico idiomate – Misal rimskij va ezik slovenskij* (1631) in *Breviarium romanum slavonico idiomate – Časoslovъ rimskii slavinskимъ jazikомъ* (1648). Naslednje, Paštrićevo izdajateljsko obdobje ni prineslo grafično-jezikovnih sprememb, saj sta njegova *Breviarium / romanum / slavonico idiomate – Časoslovъ rimskii / slavinskимъ jazikомъ* (1688) in *Missale romanum slavonico idiomate* (1706) le ponatis Levakovićevih del. Pomnožile so se samo tiskarske napake, ki jih je v izdajah iz leta 1688 in 1706 neprimerno več. Čeprav so Paštrićeve izdaje grafično in jezikovno ostale na stopnji Levakovićevih del, so vseeno kulturno in zgodovinsko utrdile odvisnost hrvaškega glagolizma od vzhodnoslovanskih grafičnih in jezikovnih vplivov in na eni strani poglobile prepad med perečim pomanjkanjem razumljivih liturgičnih knjig pri hrvaških glagoljaših in na drugi med ponujenim in predpisanim liturgičnim uzusom rimskih glagolskih izdaj.

2.1 V Levakovićevih glagolskih izdajah je opazen grafično-jezikovni razkorak med prvima izdajama (bukvarja in misala) in njegovo poslednjo izdajo (brevirja). Svoj grafični sistem je Levaković tako v bukvarju kot v misalu oprl na uraško glagolsko izdajateljsko tradicijo in v vseh svojih izdajah prevzel značilno Konzulovo tvorbo novih grafemov z nadvrstičnimi znaki (za tiskanje glagolskih knjig je bila v rimski tiskarni Kongregacije za širjenje vere /"Typographia polyglotta s. Congregationis de Propaganda Fide"/ že od leta

1626 namenjena ostalina protestantske tiskarne iz Uracha; Radonić 1949: 17). Posebni grafemi Levakovičevih prvih del so tako oblikovno kot funkcionalno identični Konzulovim (npr. **Ѝ** = l', **Ѝ** = n', **Ѐ** in **Ӗ** = je, **Ѡ** = šč in **Ѡ** = ja). Enak način tvorbe – *grafični znak + signum superscriptum* – je Rafael Levaković (in vsi nadaljnji izdajatelji rimskih vzhodnoslovaniziranih izdaj: Ivan Paštrić, Matej Karaman in njegov pomočnik Matej Sović) sicer obdržal tudi v svojem zadnjem tisku (v Brevirju 1648), vseeno pa je grafična podoba spomenika povsem spremenjena. Pod vplivom ukrajinskega škofa Metodija Terleckega² in trdnega prepričanja katoliškega vrha v Rimu, da je potrebno bogoslužne knjige natisniti v vzhodnoslovanski različici cerkvene slovanščine, je grafični sistem v brevirju popolnoma spremenil: prilagodil ga je vzhodnoslovanski cirilski grafiji in vzhodnoslovanskim pravopisnim pravilom, ki so po drugem južnoslovanskem vplivu temeljila na grški grafiji in grškem pravopisu. Značilni "vzhodnoslovanizirani" grafemi Levakovičevega brevirja so: **ӂ** [y] = cir. **Ѩ**, **ӂ** [j] = cir. **Ѩ**, **ӂ** [o] = cir. **Ѡ**, **ӂ** [ě] = cir. **Ѡ** (medtem ko običajni znak **Ѡ** označuje ja), **Ӑ** [e] = cir. **Ӗ** in posebni znaki **Ѝ** [l'], **Ѝ** [n'], **Ӗ** [e] in **ӂ** [i]. Edini "zadržani" značilni znak iz Bukvarja 1629 in Misala 1631 je **Ѡ** [**ѿ**].

2.2 Različno preoblikovana sestava glagolskih grafičnih znakov sta avtorju poslužila kot osnovno ogrodje in pomagalo za vzpostavitev dveh povsem neenakih jezikovnih sistemov: prvi za nadaljevanje hrvaške glagolske fonetično-morfološke tradicije, drugi za posnemanje tujih – vzhodnoslovanskih – jezikovnih prvin.

2.2.1 Pri ustvarjanju različnih fonetičnih sistemov, v prvem spomeniku cerkvenoslovenskega hrvaške redakcije, v drugem vzhodnoslovanske redakcije, so pomembno vlogo odigrali trije grafemi (ИР, І, Ѓ). Prvi – ИР [j] (děrvъ) soustvarja grafični sistem Levakovićevega misala; njegova uporabnost je vezana predvsem na zapis fonema j v različnih pozicijah v besedi (ustrezni glagolski grafem v brevirju je Ѓ [j]):

²Rimska propaganda je Rafaelu Levakoviću pri tiskanju brevirja določila pomočnika, ukrajinskega škofa Metodija Terleckega, ki je dobro poznal jezik vzhodnoslovanskih bogoslužnih tekstov in je bil goreč zagovornik vzhodnoslovanske redakcije cerkvenoslovanskega jezika (Pandžić 1978: 107–108).

³Avtorici so kot osnova za natančnejšo grafično in jezikovno analizo poslužili odlomki iz osrednjih liturgičnih knjig – iz Misala 1631 in Brevirja 1648 Rafaela Levakovića ter iz Brevirja 1688 in Misala 1706 Ivana Paštrića. Izbrani odlomki: **Cvetna nedelja /CN/** (Matejev evangelij) in **Red Sv. maše /M/** iz misalov ter del **Psalterja /P/** iz brevirjev imajo v spomenikih naslednjo numeracijo:

- na besednjem vzglasju pred e- (v oblikah akuz. pl. m. in f. osebnega zaimka za 3. osebo; stcsl. ꙗ): **ꙗ Ꙥꙋбѡзъ иѡрѡ ѹрѡшъ** [i obrete je speće] (M 1631); v Brevirju 1648 grafema ѿ [j] ne najdemo nikoli v tej funkciji, za zapis vzglasnega je- uporablja Levaković značilni "vzhodnoslovanizirani" grafem є [e] = cir. є: **ꙗ ѹрѡшъ иѡрѡ Ꙥѡвъ ѹрѡшъ** [i postavilъ esi ego nadъ děly] (B 1648).

Děrvъ je razpoznavni grafični element hrvaške redakcije cerkvene slovanščine tudi po svoji prvotni funkciji – zapisu hrvaškočakavskega refleksa j za gr. palatalni γ, oziroma lat. g pred prednjim samoglasnikom. Kot tak nastopa samo v Misalu 1631 (npr. **В** шяρбѧтъ Ѹ **И**рэмѧтъ [I voprosi i jemun] /gr. ‘ηγεμών/, **С**ѧвъзъ **Э**пѡтѣ~~И~~рэмъзъ **Ч**вѣ [budget Evanjelie sie] /gr. ευ'αγγέλιον/). V Brevirju 1648 je v isti funkciji razpoznaven glagolski grafem **ꙗ** [g], ki je grafični ustreznik vzhodnoslovanskega refleksa g < gr. palatalnega γ (npr. **Х**өтѣмъзъмъи **Э**тъгъ Ѹ **И**тѣмъзъмъи **Ч**вѣи **Я**си **И**хрꙗзъмъи [Umalilъ esi i malomъ čimъ ot Angelъ] /gr. ἀγγελος/).

2.2.2 Preostala grafema sooblikujeta specifični azbučni niz Levakovićevega brevirja. Oba – ē in ġ – sodita med novo oblikovane grafeme rimskih izdaj; njuna pripadajoča fonema sta bila v vzhodnoslovanski redakciji neposredna nadaljevalca psl. *ě in *y s cirilskima grafičnima ustreznicama ě in ѹ. Hrvaška tradicija, nasprotno, ni poznala oglatoglagolskih ustreznikov, saj je bila ena izmed opaznejših značilnosti te redakcije prav postopna zamenjava *ě z e /grafem ē/ in i /grafem ġ/ (Hercigonja 1977: 72) ter *y z i /grafem ġ/ (Damjanović 1984: 35).

V Levakovićevem misalu je grafem **h** uporabljan skoraj izključno za zapis ja /tudi za čak. ja < *je; v čakavščini je *e za č, ž in j prešel v a, v drugih

- Misal 1631:

CN - ნკვ, ნკუ, ნკჟ, ნკზ, ნკმ, ნკმ

M - ԴԱՅ, ԴԱՅՆ, ԴԱՅԸ, ԴԱՅՑ, ԴԱՅՎ, ԴԱՅԵ, ԴԱՅՅ, ԴԱՅՅԵ

- Misal 1706:

СН - БИЛ, БИЛД, БЛ, БЭЛ, БЭЛ, БЭЛД, БЭЛД

M - ՄԱՆ, ՄԱԿ, ՄԱՐ, ՄԱՅ, ՄԱՐԾ, ՄԱՐՏ, ՄԱՅԻ, ՄԵ, ՄԵՒ

- Brevir 1648:

P - ۹۴، ۱۰۳، ۳، ۷۶، ۸۰

- Brevir 1688:

P - ፩, ፪, ፫, ፭, ፮, ፯

pozicijah v e; Bošković 1972: 63/, npr. **Е**н^ти^ми^ха^ля^ше^з **т**и^па^ти^ля^к **Э**ш^ти^ля^ре^змих [naslidovanie svetago Evanđelija]; **и** **т**э^з **к**т^ип^е **т**э^з [i ne jaste mene] /stcsl. **и**к^те/; v nesporno "jatovski" funkciji je **и** v odlomku le dvakrat, npr. **к**и^ми^х **ю**в^оз^мих **и** **м** **г**а^жт [jakože povelě im Isus] in **к**и^ми^х **и** **т**и^ни^х **и** **и** **т**и^ни^х [V istinu sin Božij bě si]. Osnovna refleksa psl. *ě sta e in i, npr. **и** **к**о^рк^ши^ше^з **ш**т^и **з**и^ш [i otpušćenie vseh grehov], **И**к^и **т**и^н **э**к^и **к**и^ми^х **и** **б**е^жи^ши^ш **и** **т**и^н [Jako ti esi Bože krepost moja] in **и** **к**и^ми^х **и** **т**и^н **и** **к**ади^ши^ш [sъ kadilom i svićami], **и** **т**и^н **и** **б**е^жи^ши^ш **и** **т**и^н [umi ruci predъ ljudi].

2.2.3 Grafem **ȝ** [y] je nova tvorba Levakovićeve izdaje brevirja, saj oglata glagolica, spričo hrvaškega razvoja psl. *y > i, ni poznala ustreznega grafičnega znaka za y. Grafem ȝ na mestu psl. *y je bila grafična značilnost hrvaškega glagolizma vse do rimske vzhodnoslovanizirane izdaje Brevirja 1648, ko so po ustaljenem načinu *grafem + diakritični znak* iz glagolskega grafema za i /ne pa na osnovi cirilskega digrama ꙗ/ oblikovali poseben grafem ȝ za vzhodnoslovanski y. Tako imamo v Levakovićevih spomenikih razmerje: hrvaški i (grafično ȝ) v Misalu 1631, npr. **Мъѣ ѫѣ Тш҃твъм ՚ш҃твъм,** **ѿвѣтвъм ՚вѣтвъм житѣлѧмъ шѣгътъ** [da ka svetim svetih, čistimi misalmi utegnemo vnitij], **кѡ ՚вѣтвъм ՚зрѣтвъмъ яшѣтъ** [ot jazika neprepodobna] : vzhodnoslovanski y (grafično ȝ) v Brevirju 1648, npr. **ꙗ ՚змѣшѣтъ мѣ ՚кѡ ՚якѣ ՚тѣтъ** [i uslyša mja ot gory stýja], **՚прашѣтъ шѣтвъмъ ՚вѣтвъмъ** [Voskuju šatašasja Jazyci] itd.

2.3 Medtem ko grafija in fonetika s svojo množičnostjo značilnih razlikovalnih prvin ponujata raziskovalcu vzhodnoslovaniziranih rimskih izdaj liturgičnih knjig ogromno uporabnega gradiva za natačno analizo posameznih jezikovnih vplivov, pa sta proučevanje in razmejitev oblikovnih posebnosti hrvaške in vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine otežkočena: v spomenikih je namreč bore malo nespornih odklonov od pričakovane starocerkvenoslovanske norme, poleg tega pa so vse značilnosti tesno povezane z opisanim izcirilskim sistemom glagolskih grafemov, tako da v domala vsaki

vzhodnoslovanski morfološki prvini opazimo, bolj kot njeni pripadnost vzhodnoslovanskemu morfološkemu sistemu, njeno odvisnost od značilnih pravopisnih zakonitosti vzhodnoslovanskih slovnic cerkvene slovanščine.

2.3.1 Prepoznavne vzhodnoslovanske končnice v Brevirju 1648 je Levaković oblikoval predvsem z dvema že omenjenima grafemoma: **ј** [ja] = cir. **ј** in **ј** [y] = cir. **ј**, ki sta omogočila zapis številnih končnic vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine. Najznačilnejše so:

- končnica -**y** v gen. sg., nom. in akuz. pl. samostalnikov ženskega spola a-sklanjatve /prim. Smot. **тօн Аѣвы** gen. sg. f./ proti običajnim zapisom z -i v Misalu 1631, npr. **Эмуѣ кѹмѣнѣ зѹмѹшѹхъ южѹнѣ** [Emuže kljatvy usta plna suš] gen. sg. f., **Илѹмѹшѹхѹ южѹнѹхѹ** [Otemljutsja sudby tvoja] nom. pl. f., **южѹнѹхъ ... мѹкѹшѹ в южѹнѹхѹ** [uzru ... lunu i zvezdy] akuz. pl. f. (B 1648) : **тъя юшѹнѹхѹ** **Оѧшѹнѹхѹ** [do svetié Soboti] gen. sg. f., **Лѹкѹхѹ тѹкѹ мѹкѹшѹ тѹкѹшѹ** [Bjahu tu ženi mnogié] nom. pl. f., **дѹкѹшѹ юшѹнѹхѹ зѹкѹшѹ** [Dijakon polažet knigi] akuz. pl. f. (M 1631);

- končnica -**'a** (v vzhodnoslovanskem cirilskem zapisu: **ј** na začetku besede, **ј** v sredini in na koncu besede ter **ј** za *šumnički* in c; Uspenski 1987: 84) < *-e v gen. sg., nom. pl. in akuz. pl. samostalnikov ženskega spola ja-sklanjatve /prim. Smot. **тіа Мр҃ежа** nom. pl. f./ proti značilni končnici hrvaške redakcije -e v Levakovićevem misalu, npr. **ши ријека** **шѹ** **шѹкѹшѹ** [v b pohoteh dša svoja] gen. sg. f., **ријека** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** [prehodjačaja stezja morskyja] /stcsl. **стъза** < *stъga < *stighā - po izvoru a-deblo/ akuz. pl. f. (B 1648) : **Рэ ријека** **ши** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** [Ne pogubi s b nečastivimi duše moeé] gen. sg. f., **quir Рэ шѹкѹшѹ**, **ријека** **шѹкѹшѹ** [V b Nedilé, praznici] akuz. pl. f. (M 1631);

- "predelane" so tudi končnice z **e** ali **y** različnih sklonskih oblik pridevnikov in zaimkov, npr.

a) -**yj** (brevir) : -**ij** (misal) v nom. sg. m. in akuz. sg. m. /neživo/ določnih oblik pridevnikov (stcsl. -yi), npr. **погибь** **реєзановашъ** [pogibe nečestiviy] nom. sg. m. (B 1648) /prim. Smot. **тօй Стъй/** : **шѹкѹшѹ** **ши** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** [vnjdoše vu svetij grad] akuz. sg. m. /neživo/ (M 1631);

b) -**yja** (brevir) : -**ie** (misal) v gen. sg. f., nom. in akuz. pl. f. določnih oblik pridevnikov (stcsl. -yje, npr. **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** [sostréljati v b mracé pravyja sřcem] akuz. pl. m. (B 1648) /prim. Smot. **тъя Стъя/** : **ши** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** [v b čast blažené Marie] gen. sg. f. (M 1631);

c) -**eja** (brevir) : -**ee** (misal) v gen. sg. f. zaimkov mehkih osnov (stcsl. -eję), npr. **и южѹнѹхѹ** **ши** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** [i uslyša mja ot gory stýja svoja] gen. sg. f. (B 1648) /prim. Smot. **своё**/ : **и** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** **шѹкѹшѹ** [i vseé svetié Cerkvi svoeé] (M 1631) itd.;

- med opazne zapise končnic vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine spadajo tudi oblike nom. sg. m. nedoločnih in določnih oblik

aktivnega participa prezenta in oblike odvisnih sklonov tega participa pri glagolih IV. vrste prezentovih osnov, npr.

a) -yj (brevir) : -ij (misal) v nom. sg. m. določnih oblik aktivnih participov prezenta glagolov I. vrste prezentovih osnov (stcsl. -yi), npr. **Жи^ыжъ** ѿ^и **ж**л^ыжъ [živyj na nѣsehъ posmѣetsja imъ] (B 1648) /prim. Smot. **вѣдѣй**/ : **г** **ж**а^имѣ^их **т**ѣ **п**о^ибѣ^из^ижъ, **п**о^икѣ^их **ж**и^ижъ **б**ѣ^из^ижъ [I pomoli se treticeju, tožde slovo rekij] (M 1631);

b) -ja in jā (brevir) : -e in -ej (misal) v nom. sg. m. nedoločnih in določnih oblik aktivnih participov prezenta glagolov III. in IV. vrste prezentovih osnov (stcsl. -'e in -'eji), npr. **ж**а^ир^ибѣ^ишъ **ж**и^ишъ, ***ж**а^ир^ибѣ^ихъ **ж**и^ихъ [ispraviši pravednago, *ispytaja sřca] nedol. obl. (B 1648) /prim. Smot. **чи^ит^иа^и**/ : **и** **ж**и^имѣ^их **т**и^икъ, **т**и^имѣ^их **т**и^и, **г** **я** **мѣ^их** [pade na lice svoe, molej se, i glej] dol. obl. (M 1631);

c) končnice odvisnih sklonov z -ja- (brevir) : -e- (misal) aktivnih participov prezenta glagolov IV. vrste prezentovih osnov (stcsl. -e-), npr. **ж**и^ижѣ^ихъ **ш**и^ихъ **ж**и^ижъ **ж**и^имѣ^ихъ [nakazitesja vsi sudjaćei zemlj] nom. pl. m. dol. obl. (B 1648) /prim. Smot. **твօրѧй**, **и**ли **твօրѧլци** nom. sg. m. (primera nom. pl. m. glagola IV. vrste prezentovih osnov ni) – deležnik, **твօրѧլци** nom. pl. m. – deležje/ : **г** **ш**и^ижъ **ж**и^ишъ **ж**и^ишъ **з**е^и **ш**и^ижъ **ш**и^ижъ [i vozlija na glavu ego vozležećago] gen. sg. m. dol. obl. (M 1631) itd.

2.3.2 Med razlikovalne elemente vzhodnoslovanskega morfološkega sistema sodita tudi dva "umetna" glagolska grafema **ж** in **з**, ki prav tako kot ostali posebni grafemi temeljita na vzhodnoslovanskem cirilskem grafičnem sistemu.

Grafični sistem v vzhodnoslovanskih slovnicah cerkvene slovanščine popolnjujeta grafema **ѡ** in **ԑ**; prvi je neposredni prevzetek, drugi pa ustreznik grškega grafema (gr. ω → cir. **ѡ** in gr. η → cir. **ԑ**). V grškem razmerju **ο** : **ω** in **ε** : **η** omenjena grafema zaznamujeta dolgost samoglasnika, ki je razlikovalna prvina grškega vokalizma, npr. **Λέγ-ο-μεν**. 'Govorimo.' (indikativ) : **Λέγ-ѡ-μεν**. 'Govorimo!' (konjunktiv). Kratkost : dolgost samoglasnikov sta avtorja vzhodnoslovanskih slovnic projicirala le grafično, saj cerkvena slovanščina ni poznala fonetične opozicije **ο** : **ō** in **ě** : **ē**. Tako so po grškem vzoru: **çοφών** 'modro' (adj. sg. n.) : **çοφών** 'modro' (adv.) nastale v vzhodnoslovanskih slovnicah oblike z **ο** : **ѡ**, npr. Smot. **τόε** **с̄τόε** **и**ли **τό** **с̄τό** (adj. sg. n.) : **дօвօлнѡ** (adv.). To grško-vzhodnoslovansko grafično razlikovanje pridevniških in prislovnih oblik je prevzel v svojih izdajah (Misala 1741 in Brevirja 1791) šele Matej Karaman, medtem ko Levaković v brevirju teh zapisov še ne ločuje, tako da imamo npr. v Karamanovem brevirju (1791) zapis prislova **пѣ^жнѧ** [prysnō] z **ō**, v Levakovićevem brevirju (1648) pa isto obliko z navadnim **о**: **пѣ^жнѧ** [prysno].

Večjo in opaznejšo vlogo imata grafema tako v vzhodnoslovanskih slovnicah (**ѡ** in **ԑ**) kot v Brevirju 1648 (**ж** in **з**) pri oblikovanju posameznih samostalniških končnic:

- genitiva plurala samostalnikov moškega spola s končnico **-ѡвъ** (npr. Ziz. **Члкѡвъ**) → glag. **-ѧшо** [-ōvъ], npr. **എ ക്രൈസ്ത ശമ്പളി പ്രഥമിമാഡി** [na koncu vseh Psalmōvъ] (B 1648); v izdaji misala iz leta 1631 je pri primerih prodora ū-jevske končnice v o-sklanjatev ohranjen običajen zapis **-ѧшо(и)** [-ov(b)], npr. **ശഹ ക്രിസ്തീയോദ്ദേശ യാദേഖാഷ്** [va ostavlenie grehov] (M 1631);

- dativa plurala samostalnikov moškega spola s končnico **-ѡмъ / -ѡмъ** (npr. Smot. **тъмъ грѣхъ мъ / тъмъ о’тцъ мъ**) → glag. **-ѧмъ** / **-Эмъ** [-ōmъ] / **-Эмъ** [-emъ], npr. **Дേഹബ്ലൂഡി എ മഥുരാജാം** [Zaprëtilъ esi Jazykōmъ] (B 1648); v misalu je pričakovana končnica **-ѧм(и)** [-om(b)], npr. **ମୁହଁମ୍ବାଦିତା ତା ମୁ ବ୍ୟାକେ ଯାବେଶ୍ୱରାମ** [predast se vъ ruke grešnikom]; primera končnica **-Эмъ** [-emъ] v Brevirju 1648 ni, najdemo ga šele v kasnejših Karamanovih izdajah, npr. **ମେଧ୍ୟାମ୍ବି ମୁହଁମ୍ବାଦିତାକୁମ୍ବାନ୍ତିଏମ୍ବି** **ମୁହଁମ୍ବାଦିତାକୁମ୍ବାନ୍ତିଏମ୍ବି** [mnōgimъ lžesvidětelembъ pristuplšumъ] (M 1741);

- uporabnost grafema **ѡ** je v Zizanijevi slovničici razširjena na celotno pluralno paradigma samostalnikov vseh spolov, ki v osnovi svojih oblik vsebujejo samoglasnik o, npr. sg. m. **Кόнь** nom., **коно** gen., **коно** dat. itd. : pl. **кѡни**, **’и кѡнъ** nom., **кѡнь**, **’и кѡній** gen., **кѡнемъ**, **’и кѡнечъ** dat. itd.; sg. f. **Кóстъ** nom., **кóсти** gen., **кóстї** dat. itd. : pl. **кѡсти** nom., **кѡстїй**, **’и кѡстей** gen., **кѡстемъ**, **’и кѡстечъ** dat. itd.; Smotricki je problematiko pluralnih samostalniških oblik razrešil drugače: v pluralni paradigmi je zadržal edninski o, npr. sg. **тାଳ ଚନ୍ଦା** f. : pl. **ତାଳ ଚନ୍ଦି** itd., odnos **o / e** v sg. : **ѡ / e** v pl. v osnovi besede pa je ohranil le v oblikah genitiva plurala pri samostalnikih z ustrezno končnico o-/io- ali a-/ia-sklanjatve, npr. gen. sg. f. **ତାଳ ଚନ୍ଦି** : gen. pl. **ତାଳ୍ ଚନ୍ଦାର୍** in gen. sg. **ତାଗ୍ରୋ ଓତ୍ତାର୍** m. : gen. pl. **ତାଳ୍ ଓତ୍ତାର୍** (od tega osnovnega principa odstopa pri samostalnikih srednjega spola, zato v njihovih sklanjatvenih vzorcih najdemo primere zapisa z navadnim e, npr. **ତାଳ୍ ହର୍ଦେତ୍ରାର୍** itd.); Levaković je v Brevirju 1648 prevzel Zizanijeve množinske zapise z **ѡ** → glag. **ѧ** in **ଏ** → glag. **ଏ** skozi celotno paradigma, tako da imamo v odlomku iz psalterja tri primere takega zapisa, v nom. pl. f. **ଯାହା ଉତ୍ସାହାଷିତାଙ୍କ ଯାହାଙ୍କାମ ମାତ୍ର** [jaହ smjatošasja kōsti moja], v gen. pl. f. **ଯାହା ଘରୀବାଣ୍ମାର୍ ମାତ୍ରାମ୍ବି** [pri ishodiš^ୟih vōdବ୍ୟ] in v gen. pl. f. **ଯାହା ଜ୍ଞାନାର୍ଥକ କାମ ମାତ୍ରାମ୍ବି ମାତ୍ରାମ୍ବି** [Nē ubojusja ot temъ ljudij];

- dva zapisa z **ଏ** (za **ѧ** ni primera) zasledimo v Brevirju 1648 tudi pri (nedoločnih) pridevniških oblikah, prvi zapis pričakovano v pluralni obliku, drugi presenetljivo v singularu: **ଏ ଯାହା ନାନାକ୍ଷର୍ମାର୍ ଯାହାକ୍ଷର୍ମାର୍ଥକ ଯାହାକ୍ଷର୍ମାର୍ଥକ ଯାହାକ୍ଷର୍ମାର୍ଥକ** [i jako sosudy skudelničja sъkrušiši ja] akuz. pl. m. in **ଏ ଯାହା ନାନାକ୍ଷର୍ମାର୍ ଯାହାକ୍ଷର୍ମାର୍ଥକ ଯାହାକ୍ଷର୍ମାର୍ଥକ ଯାହାକ୍ଷର୍ମାର୍ଥକ ଯାହାକ୍ଷର୍ମାର୍ଥକ** [i na sēdališ^ୟi gubitelní ne sēde] lok. sg. n.; neposredne potrditve rabe **ѡ** in **ଏ** v pluralnih oblikah pridevnikov v Zizanijevi slovničici ni, saj sta v njej navedena le sklanjatvena vzorca **ଚନ୍ଦି**, **’ିଚନ୍ଦି** in **ବାଲ୍ଗି**, **’ିବାଲ୍ଗି**, kjer ni samoglasnikov o in e; v slovničici Smotrickega pa je kot pri samostalnikih grafično preoblikovana samo končnica genitiva plurala nedoločne oblike pridevnika, npr. **ତାଳ୍ ଚନ୍ଦିର୍ମାର୍ଥକ ଯାହାକ୍ଷର୍ମାର୍ଥକ**: **’ିଚନ୍ଦିର୍ମାର୍ଥକ**.

3 Paštrićeve izdaje liturgičnih knjig. Med vsemi posebnimi grafemi Levakovićeve prve in druge liturgične knjige so prav zgoraj našteti grafemi: ІІР [j] (misal) : њ [j] (brevir) ter novi grafemi v brevirju: љ [ě] (poleg љ [ja]), ј [y], ѕ [ō] in Ѣ [e] najodločilneje vplivali na oblikovanje različnih fonetično-morfoloških sistemov prvih rimskih liturgičnih glagolskih izdaj. V popolnoma enaki funkciji so ti grafemi tudi v Paštrićevih izdajah brevirja (1688) in misala (1706). Do odklonov od začrtanih Levakovićevih smernic rabe posameznih grafemov prihaja v Paštrićevih delih le zaradi tiskarskih napak, kot je npr. zamenjava Ѣ [e] z ѣ [e] v osnovi samostalniških oblik genitiva plurala v Brevirju 1688, npr. Lev. Рѣ ѡлѧщѹкъ ѿо тоѡмі мѹрѹвѹ [Ne ubodusja ot tem ljudij] : Pašt. Рѣ ѡлѧщѹкъ ѿо тоѡмі мѹрѹвѹ [Ne ubodusja ot tem ljudij] in Lev. Умѹмѹвѹи єѡв Ѹ тѹмѹвѹи ѿвм ѿо ѿлѹзѹвѹи [Umalilb nisi i malom čim ot Angelb] : Pašt. Умѹмѹвѹи єѡв Ѹ тѹмѹвѹи ѿвм ѿо ѿлѹзѹвѹи [Umalilb nisi i malom čim ot Angelb], čeprav ima Paštrić tudi primere "pravilne" rabe obeh posebnih grafemov ј in Ѣ, npr. љ љуа љѹнѹкѹвѹ љѹнѹкѹвѹ љѹнѹкѹвѹ љ [i jako sosudy skudelničja s'krušiši ja] in љѹв љѹнѹкѹвѹ љѹв љѹв [pri ishodiščih vodb] itd.

Paštrić se je v svojem glagolskem izdajateljskem obdobju povsem podredil grafičnim in jezikovnim zakonitostim Levakovićevih izdaj; pri tem je presenetljivo dejstvo, da je Paštrićovo drugo delo – Misal 1706 – natisnjen v azbučnem nizu Levakovićevih zgodnjih del (tj. Bukvarja 1629 in Misala 1631), s katerim so bili dani pogoji za vzpostavitev fonetično-morfološke osnove hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, ne pa s črkami Levakovićevih kasnejših, že vzhodoslovaniziranih izdaj. Tako je v rimskih vzhodoslovanizacijskih stremljenjih po izidu dveh vzhodoslovaniziranih izdaj (Brevirja 1648 in Brevirja 1688) prišlo do zastoja, saj se je Paštrić z Misalom 1706 povrnil na izhodiščno pozicijo prve rimske glagolske izdaje (Misala 1631) in na njeno hrvaškoglagolsko grafično osnovo. Grafično-jezikovno neskladje med obema Paštrićevima izdajama, predvsem pa vzhodoslovanizacijo brevirja so znanstveniki sprva pripisovali njegovemu "šarlatanstvu": "Kaj bi pa dobrega pričakovali od človeka, ki se ni niti latinsko učil in celo pošteno prizna, da tudi glagolskih črk ne pozna dovolj; od človeka, ki neučene Rutene občuduje še bolj neučeno!" (Kopitar 1995: XVI), v današnjem času pa se je, zahvaljujoč natančnim raziskavam Ivana Goluba, izkristalizirala drugačna podoba Paštrićeve osebnosti. Bil je namreč priznan znanstvenik, pisec številnih razprav s področja hebraistike in orientalistike (njegova rokopisna zapuščina obsega prek sedemdeset zvezkov, natisnil pa je samo delo *Patenæ argenteæ mysticæ*), bil je profesor teologije, filozofije, grškega in hebrejskega jezika, bibliotekar in prevajalec. Ukvartjal se je s pesništvom (pisal je pesmi v latinskem in italijanskem jeziku) in bil sprejet v akademijo Arkadija (1671), ki je združevala najpomembnejše znanstvenike in umetnike tistega časa (Golub 1988: 22, 117, 121–122 in 132).

Tiskanje glagolskih liturgičnih del je bilo Paštriću bolj ali manj vsiljeno; ker rimske cerkvene oblasti niso našle primernejšega človeka, ki bi bil kos

temu opravilu, so tiskanje novih izdaj bogoslužnih knjig zaupale Ivanu Paštriću, ki se je temu delu sprva upiral, saj se je zavedal svojega pomanjkljivega znanja cerkvene slovanščine, ponovno pa se je moral seznaniti tudi z glagolskim črkopisom. Ko je iskal najboljšo predlogo, se je med vsemi razpoložljivimi brevirji navdušil prav nad Levakovićevim izdajo, zato mu je to delo poslužilo kot vzorec pri urejanju in tiskanju brevirja. Z nasveti sta mu sicer pomagala dva ukrajinska študenta (Golub 1971: 381), kljub temu pa se Paštrić ni niti grafično niti jezikovno oddaljil od Levakovićeve predloge. Nov je le dodatek z oficiji svetnikov, ki so nastali med 1648 in 1687 (Golub 1971: 378).

Med Levakovićevimi in Paštrićevimi izdajami liturgičnih knjig sta dve opazni razlikovalni posebnosti: izdaji misala se razlikujeta v zapisu title (‐ v Levakovićevem : ~ v Paštrićevem tisku), izdaji brevirja pa v rabi dveh titel (~ in ~) v Levakovićevem in samo ene title (~) v Paštrićevem tisku.

Pri prvi posebnosti gre za različno grafično rešitev enakih funkcij v obeh spomenikih, npr.

– okrajšave v besedi: Lev. **Ѡќнѣ тѣлѣ вѣтъ вѣтъ вѣтъ** [Muka Gospoda našega Isa Ha] : Pašt. **Ѡќнѣ тѣлѣ вѣтъ вѣтъ вѣтъ** [Muka Gospoda našego Isa Ha];

– označitve mehkosti l' in n': Lev. **Дѣѧніе прѣдѣлъ нѣ** [Dijakon polažet knigi] : Pašt. **Дѣѧніе прѣдѣлъ нѣ** [Dijakon polažet knigi].

V Brevirju 1648 je Levaković obe omenjeni funkciji razlikoval tudi grafično: s titlo ~ je zaznamoval okrajšavo v besedi, z ~ pa mehkost končnega soglasnika v besedi (to je razpoznavna fonetična prvina vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine, ki jo je dosledno in do popolnosti v svojih izdajah razvil šele Matej Karaman), npr. **г҃тъ съсъ**, **иъ** **пътъ** **пътъ** **пътъ** [ili snb člč, tako posěšaeši i] (okrajšava v besedi) : **иъ** **пътъ** **пътъ** **пътъ** **пътъ** [Jako sověstъ Gđ puť pravednyh] (mehkost končnih soglasnikov v besedi). Paštrić je dvojnost grafičnega razlikovanja poenostavil v zapisovanje ene title (~): **г҃тъ съсъ**, **иъ** **пътъ** **пътъ** **пътъ** [Jako sověstъ Gđ puť pravednyh].

Na koncu naj omenim še opazno tiskarsko napako Paštrićevega brevirja (v odlomkih iz misala takih primerov ni). Levakovićovo ligaturo **ѡ** [m¹] Paštrić dosledno zamenjuje z napačno **ѡ** [m²], npr. Lev. **Ѡѹмѹшьшьтъ** **Ѡѹмѹшьшьтъ** **ѡ** **е** **з** **и**, ***Ѡѹмѹшьшьтъ** **ѡ** **е** **з** **и** [Uslyša Gđ m¹enie moe, *Gđ m¹tvu moju] : Pašt. **Ѡѹмѹшьшьтъ** **Ѡѹмѹшьшьтъ** **ѡ** **е** **з** **и**, ***Ѡѹмѹшьшьтъ** **ѡ** **е** **з** **и** [Uslyša Gđ m²enie moe, *Gđ m²tvu moju] itd.

Vendar so to le manjša odstopanja od Levakovićevih predlog, katerim je Paštrić grafično in jezikovno zvesto sledil in štirideset ter petinsedemdeset let po izidu prvih rimskih izdaj ustvaril brevir in misal, ki sta nepretenciozna posnetka Levakovićevih glagolskih izdaj.

LITERATURA

- Vanda BABIČ, 1996: *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste iz 17. in 18. stoletja*. Ljubljana. Doktorska disertacija.
- Vanda BABIČ, 1996/97: Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov iz 17. in 18. stoletja. *JiS* 42/2–3. 55–72.
- Radosav BOŠKOVIĆ, 1972: *Основи упоредне граматике словенских језика I – Фонетика*. Beograd.
- Stjepan DAMJANOVIĆ, 1984: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb.
- Ivan GOLUB, 1971: Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga. *Slovo* 21. 377–387.
- Ivan GOLUB, 1988: *Ivan Paštrić – Ioannes Pastritius polihistor i teolog (1636–1708)*. Sabrana građa. Zagreb.
- Josip HAMM, 1963: Hrvatski tip crkvenoslovenskog jezika. *Slovo* 13. 43–67.
- Josip HAMM, 1971: Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. *Slovo* 21. 213–222.
- Eduard HERCIGONJA, 1977: *Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova*. Zagreb (Radovi Zavoda za slavensku filologiju 15). 69–82.
- Marko JAPUNDŽIĆ, 1961: *Matteo Karaman (1700–1771) arcivescovo di Zara. Excerpta e dissert. ad lauream*. Roma.
- Slavko JEŽIĆ, 1944: *Hrvatska književnost od početka do danas*. Zagreb.
- Jernej KOPITAR, 1995: *Jerneja Kopitarja Glagolita Clozianus – Cločev glagolit*. Uredil in spremno besedo napisal Jože Toporišič, prevedel Martin Benedik. Ljubljana.
- B. PANDŽIĆ, 1978: Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti. *Nova e vetera* 1/2. 85–112.
- Jovan RADONIĆ, 1949: Штампарије и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку. Beograd (Посебна издања САН, књ. CXLIX).
- B. A. USPENSKI, 1987: *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. München.

SUMMARY

The influence of the East Slavic languages on Croatian Glagolitic books began with the publication of Levaković's missal (1631) and breviary (1648). The two publications greatly differ from each other, as the former is based on the Croatian Glagolitic graphic tradition (of the Protestant Glagolitic printing house in Urach), while the latter based its Cyrillic alphabet system on the Cyrillic alphabet with East Slavic orthographic norm after the second South Slavic influence. The Glagolitic graphic character system in the breviary of 1648 is adapted to the Cyrillic graphic system. This resulted in a host of new Glagolitic graphemes, which constituted a separate phonetic-morphological

system of East Slavic version of Old Church Slavic. Typical "East-Slavicized" graphemes in Levaković's edition of the breviary are: **ȝ** [y] = Cyr. **ѩ**, **ȝ̄** [j] = Cyr. **ѩ**, **ѧ** [o] = Cyr. **ѡ**, **ѧ̄** [ě] = Cyr. **ѧ**, **ѧ̄** [e] = Cyr. **ѧ**, and special characters **ѧ̄** [í], **ѧ̄** [n], **ѧ̄** [è], and **ѧ̄** [i].

Ivan Paštrić's East-Slavicized editions of a breviary (1688) and a missal (1706) are not original, but, rather, they follow Levaković's Glagolitic editions of liturgical books and are based on the graphic and phonetic-morphological rules of the first Roman editions.